

Boekbesprekingen

Crok, Marcel (2010), **De staat van het klimaat: Een koele blik op een verhit debat**. Amsterdam: Paradigma.

De huidige strijd tegen de opwarming van de aarde is op zijn minst selectief en eenzijdig te noemen, aldus de Nederlandse chemicus en wetenschapsjournalist Marcel Crok. Klimaatbeleid wordt al te vaak herleid tot een koolstofbeleid. In het boek *De staat van het klimaat: Een koele blik op een verhit debat* bespreekt Marcel Crok een waaier aan factoren – andere dan CO₂ – die het klimaat kunnen beïnvloeden. De antagonist in dit werk is het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), de ‘grote evaluator’ van klimaatonderzoek, dat in 1988 werd opgericht door de Verenigde Naties. In de praktijk, zo verduidelijkt Crok in het inleidende hoofdstuk, komt het IPCC neer op een virtuele bundeling van honderden klimaatonderzoekers die toonzettende rapporten schrijven over de staat van het klimaat. De pijlen worden gericht op het vierde en laatste IPCC-rapport dat verscheen in 2007. Specifieke aandacht gaat daarbij uit naar het eerste, meest wetenschappelijke deel van het meest recente IPCC-rapport (Werkgroep 1). Daarna volgt een kritische analyse van de gevolgen van de opwarming van de aarde (Werkgroep 2). Het boek sluit af met twee hoofdstukken die misschien wel de meest interessante zijn: Is het IPCC nog te vertrouwen? En (hoe) kunnen we het klimaatprobleem oplossen?

In het eerste hoofdstuk scheidt Marcel Crok de context van zijn werk, met name de heersende visie over klimaatverandering. Deze luidt volgens Crok als volgt: de aarde warmt op en het komt door de mens. Dit was, met toenemende waarschijnlijkheid, ook de hoofdconclusie van het vierde IPCC-rapport. Wie vraagtekens plaatst bij de feiten die deze conclusie onderbouwen, wordt gestigmatiseerd als een kwaadwillige klimaatontkenner. Het IPCC staat immers voor ‘de consensus’; er is misschien geen bewijs in absolute zin maar wel voldoende ondersteunend materiaal om deze conclusie te maken, aldus de *believers*. Anderzijds wijst de stigmatisering van de sceptici op het bestaan van een sociale druk: “wie carrière wil maken in de klimaatwetenschap, doet er verstanding aan zich aan te sluiten bij de consensus” (17). Op hun beurt zijn de ontkenners of *deniers* niet alleen

fout in hun analyse, het is gewoonweg *not done*. Wie de hoofdconclusie ontkent is immoreel. De nadruk ligt immers op de menselijke zonden, de plichten of limieten eerder dan de menselijke deugden, rechten of kansen.

Marcel Crok hekelt het strategisch af en aan zetten van de kritische blik. De klimaatconsensus is veel grijzer dan algemeen wordt erkend, wat volgens hem onder meer blijkt uit *Climategate*. Met deze laatste affaire wordt verwezen naar het uitlekken van tal van e-mails van vooraanstaande klimaatwetenschappers van de Britse Climate Research Unit (CRU, University of East Anglia). Volgens klimaatceptici, maar ook in de meer gematigde sferen, blijkt uit deze e-mails (die pas verschenen op 19 november 2009) dat invloedrijke wetenschappers nogal selectief omgaan met enkele belangrijke gegevens over de opwarming van de aarde. Volgens Crok legde *Climategate* echter niet zozeer een klimaatcomplot bloot, dan wel dat “een relatief kleine groep wetenschappers een behoorlijk grote invloed had op de zogenaamde *peer review* van wetenschappelijke tijdschriften (...) en op het IPCC-proces” (23). Het wordt de lezer dan ook snel duidelijk dat Crok orde op zaken wil stellen. Hij vindt echter dat we eerst eens moeten kijken naar de chaos in de schijnbare orde. Daarmee gaat hij van start in het volgende hoofdstuk.

Het tweede hoofdstuk begint met de opmerking dat er in het domein van de klimaatwetenschappen – dat toch vaak wordt beschouwd als zijnde een harde wetenschap – geen of weinig harde feiten bestaan. Volgens Crok bestaat er in het klimaatdebat maar één – u leest het goed – slechts één hard feit: de toename van CO₂ in de atmosfeer wordt veroorzaakt door de mens. Hij voegt daar nog één, wat hij zelf noemt, half feit aan toe: de aarde is opgewarmd maar de mate waarin de aarde opwarmt is onduidelijk. Uit diverse metingen zou blijken dat de wereldtemperatuur in de laatste 150 jaar met ongeveer 0.8% is gestegen. Crok haalt enkele studies aan die erop wijzen dat dit een overschatting is. Ten eerste benadrukt hij dat er tussen 1850 en 2000 twee periodes van opwarming waren. De eerste periode betreft 1970-2000, de tweede – ons misschien minder bekend – was de periode 1910-1940. De gemiddelde temperatuur ligt wel beduidend hoger in de periode 1970-2000, maar de mate van opwarming verschilt niet significant. Temperatuurreksen worden volgens Crok dan ook ten onrechte beschouwd als een van de belangrijkste bewijsstukken voor het menselijke broeikaseffect. De *common sense* kan ons volgens sommigen leren dat de beste beschrijvingen geen verklaringen meer nodig hebben maar Crok ziet dit duidelijk anders (zie ook verder, hoofdstuk 3). De beschrijvingen zijn sowieso niet al te best, laat staan dat deze temperatuurmetingen zelfverklarend kunnen worden.

De overschatting van de opwarming van de mondiale temperatuur is volgens Crok mede te wijten aan een gebrekkige kwaliteit van de weerstations enerzijds, en doordat de steden warmer zijn dan het platteland anderzijds. Daarbij wijst hij op het gebrek aan metadata (dus data over de weerstations zelf, bijvoorbeeld

de (ver)plaatsing van de meetapparatuur). Onderzoeken naar de mondiale temperatuur lijken verder misschien wel betrouwbaar (diverse onderzoeksgroepen zoals het CRU of NASA komen tot gelijkaardige resultaten) maar deze zijn op zijn zachtst ugedrukt onzeker te noemen. Zo is er heel wat discussie over het gebruik van oppervlaktemetingen versus satellietmetingen in de troposfeer. Hoewel Crok stelt dat deze laatste metingen minder nauwkeurig zijn, schrijft hij dat ook metingen aan het aardoppervlak mogelijks leiden tot een vertekening. Dit brengt hem tot zijn tweede hoofdpunt, namelijk de onderkende rol van verstedelijking. De gemiddelde temperatuur in stedelijke gebieden ligt hoger dan in landelijk gebied en dit is deels te wijten aan verschillen in de weerkaatsing van zonlicht. Hoewel hij de overschatting ook koppelt aan het gebruik van zeewatertemperaturen (in plaats van luchttemperaturen boven zee), vindt hij dat het IPCC zich in het volgende rapport meer moet focussen op de warmte-inhoud van de oceanen. Het IPCC, volgens de beschrijving van Crok, lijkt op dit moment echter nog te veel op een virtueel geloofssysteem bestaande uit een mix van wetenschappelijke en sociale factoren zoals sociale status en belangenvermenging onder de hoofdauteurs.

Ook in het derde hoofdstuk gaat Crok van start met de bespreking van enkele grafieken over de mondiale temperatuur. Een eerste figuur betreft echter enkel de temperatuurgeschiedenis van Engeland. Naast de opwarming vanaf 1850 illustreert deze figuur de warme middeleeuwse periode (tussen 950 en 1250), gevolgd door de kleine ijstijd van 1300 tot 1850. Crok verwijst daarbij naar een van de e-mails achter 'het klimaathek', waaruit zou blijken dat enkele prominente wetenschappers die warme middeleeuwse periode letterlijk trachtten weg te cijferen. Indien we de klimaatgeschiedenis van Engeland zouden kunnen veralgemenen, zou dit immers kunnen betekenen dat er natuurlijke schommelingen zijn die het unieke karakter van de huidige opwarming tenietdoen. In 1998, zo beschrijft Crok, verschijnt echter het fameuze Mann et al.-artikel in het tijdschrift *Nature*. Daaruit blijkt dat de temperatuur op het noordelijk halfrond vanaf het jaar 1400 tot 1900 relatief stabiel was. De plotse opwarming (die figuratief leidt tot een hockeystickcurve) zou dus enkel verklaard kunnen worden door broeikasgassen zoals CO₂. Maar al snel kwam er opnieuw reactie (al dan niet) vanuit (pseudo) wetenschappelijke hoek. Een van de *main issues* heeft betrekking op het foutief gebruik van principale-componentenanalyse. De details van deze controversie hier terzijde gelaten, komt het erop neer dat er discussie bestaat over de mate waarin er rond het jaar 1400 meer opwarming was dan soms gedacht wordt. Een bijkomend probleem betreft het gebruik van stekeldennen als *proxy* voor het meten van opwarming. De theorie 'hoe breder de boomring, hoe warmer het jaar' blijkt (ook) in dat geval niet te kloppen.

Minstens even belangrijk in dit relatief complexe verhaal is de reactie vanuit politieke hoek. De grenzen tussen politiek en wetenschap zijn permeabel en vatbaar voor sociologische analyse (cf. bijvoorbeeld het *strong programme* zoals ontwikkeld aan

de universiteit van Edinburgh). Toen er in de VS vanuit republikeinse hoek een onderzoek werd gestart naar de accuraatheid van de hockeystickcurve reageerde de academische wereld furieus. Crok vindt dit een omgekeerde wereld en stelt dat sommige vooraanstaande klimaatwetenschappers veel transparanter moeten zijn. Dit betreft zowel openheid op vlak van data als het vrijgeven van de gebruikte softwareprogramma's. Ook de aard van het review-proces van het IPCC is gepolitiiseerd want het zou, aldus Crok, enkel die resultaten opnemen die "het wereldbeeld van de onderzoekers bevestigen" (98). Hoewel hij erkent dat het "breken van de hockeystick niet bewijst dat CO₂ geen probleem is", vindt hij dat 'het wel bewijst dat het IPCC een groot probleem heeft (103). In de taal van sommige sociologen: het grid-group-model van Mary Douglas is volgens Crok ook van toepassing op klimaatexperten. Het feit dat er volgens hem diverse argumenten zijn om de hockeystickcurve anders te interpreteren, in combinatie met zijn vaststelling dat het IPCC dit systematisch ontkent, wijst op het bestaan van culturele cognities. Weten vergt meer dan meten, ook wetenschappelijke kennis is deels een sociaal product.

Crok start het vierde hoofdstuk met een rechtzetting. Verschillend van wat vaak gedacht wordt, ontkennen veel sceptici niet dat meer CO₂ leidt tot opwarming. Ook Crok gelooft dat er een toename is van CO₂ en dat die deels door de mens wordt veroorzaakt (*cf.* het ene harde feit). Maar het punt is opnieuw: hoeveel is te veel? Willen wij hierover nadenken of leven wij liever met taboes? Crok vindt het de moeite om ook te kijken naar alternatieve verklaringen (hoofdstuk 5). Hij legt vooral de nadruk op feedbackmechanismen: het klimaatdebat, aldus Crok, gaat immers *niet* "over de directe invloed van CO₂ maar over de rol van feedbacks" (110). Het gaat dus over mechanismen die naast het directe effect van CO₂ ofwel leiden tot extra opwarming (positieve feedbacks) ofwel de invloed van broeikasgassen afremmen (negatieve feedbacks). Volgens Crok overschat het IPCC de rol van positieve feedbacks. Naast de rol van natuurlijke patronen (bijvoorbeeld. zonlicht, oscillaties, enzovoort) verwijst hij naar de irishypothese van Richard Lindzen, hoogleraar aan het Massachusetts Institute of Technology (MIT). Opwarming kan ertoe leiden dat er meer water verdampt uit de oceanen. In dat geval werkt waterdamp als een positieve feedback (het leidt tot extra waterdamp in de atmosfeer en dus tot extra opwarming). Opwarming en waterdamp kunnen echter ook leiden tot een toename en een verandering in de samenstelling van wolken, die op hun beurt kunnen leiden tot afkoeling (negatieve feedback). Indien men rekening zou houden met deze negatieve terugkoppelingen, dan zouden we volgens Lindzen (en ook Crok?) moeten concluderen dat het klimaat niet zo gevoelig is voor CO₂.

Verschillende klimaatmodellen kunnen ons volgens Crok een vals gevoel van zekerheid geven, wat na het lezen van de eerste 150 pagina's van dit boek wel duidelijk wordt. In het vervolg van zijn werk richt hij de aandacht op die gevolgen van de opwarming van de aarde die overschat worden. Daarbij gaat het dus vooral over de fouten in het laatste IPCC-rapport van Werkgroep 2. Een van deze

symbooldossiers betreft het geloof dat de gletsjers in de Himalaya zullen verdwijnen tegen 2035 (of was het 2350?). Dit geloof werd onterecht verheven tot een wetenschappelijk feit want het IPCC zou zich daarbij gebaseerd hebben op een uitspraak die verscheen op een website in plaats van in een peer reviewed vakblad. Sterker nog: dergelijke speculaties worden volgens Crok gebruikt om alarmistisch klimaatonderzoek verder te financieren. Benieuwd of ook hier Robert Merton zijn definitie van zelfbevestigende voorspelling zou hebben toegepast. Feit is alleszins dat dit boek Mertons analyse van de normatieve structuur van de wetenschap op losse schroeven zet. Dit zal volgens sommige lezers wellicht ook blijken uit Croks bespreking van de gevoeligheid van de Amazone voor de afname in neerslag, of zijn beschrijving van de relatie tussen klimaatverandering en rampen. Ook deze laatste kwesties worden volgens hem gekenmerkt door overschatting en belangenvermenging. In het laatste deel van dit hoofdstuk neemt Rypke Zeilmaker even de fakkel over. Ook hij belicht tal van wetenschappelijke studies die erop wijzen dat een klimaatbeleid meer vergt dan een CO₂-beleid. Of het nu gaat over de stijging van de zeespiegel, het smelten van gletsjers, of de afname in de variatie van levensvormen, *no worries*.

Of maken wij ons eerder de verkeerde zorgen? Het is alleszins duidelijk dat het IPCC volgens Crok heeft gefaald. Het bestaan van een stigma – “het zijn slechte mensen die tegen CO₂-reductie zijn” (227) – leidt er volgens hem toe dat velen zich aansluiten bij “het kamp van de gelovigen”. Verder stelt hij dat de rapporten van het IPCC of “de consensus” een “bijna bijbelse status” genieten (233). Net zoals dit soms het geval is bij een religie, geeft Crok aan dat de door het IPCC geproduceerde kennis verweven is met overtuigingen en gesloten systemen eerder dan twijfels en open systemen. De opmaak van een IPCC-rapport en de vertaling ervan in een *Samenvatting voor Beleidsmakers* is een sociaal proces. De kritiek op het IPCC kan volgens hem al te makkelijk ontkend worden, omdat de reviewers onvoldoende invloed hebben. Ook de aanstelling van de review editors maakt volgens hem deel uit van een symbolische politiek. En ten slotte, de hoofdauteurs van de IPCC-rapporten zijn vaak niet transparant genoeg. Deze fungeren immers als *gatekeepers* en moeten ook hun eigen werk evalueren, of beter, verdedigen. Marcel Crok heeft er dan ook weinig hoop op dat het volgende IPCC-rapport veel verandering zal brengen. Maar het is de lezer ook niet geheel duidelijk wat de uitwerking van die hoop zou kunnen betekenen. De creatie van een (nieuwe) internationale toezichthouder onafhankelijk van het IPCC? Misschien. Maar wie beslist dan uit wie deze instantie (wel) moet bestaan? Wat als een meer getrouwe weergave van de realiteit gepaard gaat met een toename in sociale conflicten? Het lijkt wel alsof het streven naar alomvattendheid disfunctioneel kan worden.

Volgens Crok valt het klimaatprobleem niet op te lossen. Hij wijst er ten eerste op dat dezelfde wetenschappelijke gegevens nog altijd kunnen leiden tot uiteenlopende standpunten. Dit heeft naast de limieten van onze kennis onder andere

te maken met sociale factoren zoals sociaaleconomische posities en attitudes ten aanzien van de relaties tussen mens, omgeving, en maatschappij. Bovendien is de definitie van 'het klimaatprobleem' niet eenduidig. En, zo schrijft Crok, "als er geen overeenstemming is over wat 'het klimaatprobleem' is, dan is er ook geen oplossing voorhanden" (257). Wat voor hem wel duidelijk is (zie hoger), is dat een klimaatbeleid meer zou moeten zijn dan een CO₂-beleid. Tot dusver ligt de focus van het klimaatbeleid te veel op de menselijke uitstoot van CO₂, mede omdat het IPCC is ingebed in een te eng gedefinieerd klimaatverdrag (cf. United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC). In plaats daarvan stelt hij voor om ons te richten op aanpassing aan klimaatverandering. Deels verwijzend naar de Hartwell Paper, lijkt Crok te stellen dat we een nieuw kader moeten creëren, van mitigatie richting adaptatie, van klimaat richting energiebeleid: "Succesvol beleid kan er alleen komen als er korte termijn voordelen zijn en niet alleen maar 'opofferingen' met vage voordelen in de verre toekomst in het vooruitzicht. Toegang krijgen tot energie is een direct voordeel. Adaptatie is een direct voordeel dat mensen beter kan beschermen tegen weersextremen" (272).

Intussen zijn er in de blogosfeer diverse kritieken op dit boek verschenen. Zo kan men stellen dat het Marcel Crok zelf is die selectief omgaat met citaten, dat hij wetenschappelijke studie x of y verkeerd heeft geïnterpreteerd, of dat hij de compatibiliteit van mitigatie en adaptatie onderschat. Maar of men nu akkoord gaat met Croks analyse of niet, dit boek heeft alleszins de potentie om ook meer 'niet-klimaatonderzoekers' bij het klimaat- en energiedebat te betrekken. Het is immers niet belangrijk of dit boek alle kritieken kan doorstaan. Althans lijkt het mij belangrijker dat zijn werk een aanzet geeft tot dialoog en denken. Het zou betreurenswaardig zijn indien dit denken of 'kritisch zijn' wordt gereduceerd tot een kwaadwillig scepticisme. Een aanrader dus voor allen die openstaan voor constructieve deconstructies van 'het klimaat' van 'onze planeet'.

Frédéric Vandermoere

UGent, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep CST

Glorieux, Ignace, Koelet, Suzana & Laurijssen, Ilse (2011), **Gekleurd door het leven. Getuigenissen van jonge Turkse en Marokkaanse vrouwen over hun schooljaren en eerste ervaringen op de arbeidsmarkt**. Antwerpen: Garant.

Dit boek is het (voorlopige) sluitstuk van een longitudinaal onderzoek naar de onderwijs- en arbeidsluopbanen van etnische minderheden in Vlaanderen. In de eerste twee boeken – *Wit krijgt schrijft beter* en *Zwart op wit* – werden er op basis van kwantitatieve analyses van de SONAR-data uitspraken gedaan over de etnische verschillen in Vlaanderen in de overgang van de school naar de ar-

beidsmarkt. Uit deze analyses bleek dat voornamelijk veel vrouwen van Turkse en Marokkaanse afkomst moeilijkheden ondervonden op school en de arbeidsmarkt. In dit boek laten de auteurs zes van deze vrouwen aan het woord om de kwantitatieve resultaten wat meer te kunnen kaderen.

Het doel van de studie was meer inzicht te verwerven in de achterliggende processen die de erg opvallende trajecten van Turkse en Marokkaanse vrouwen mee vormgeven. Wat zijn de belangrijkste belemmeringen voor een volwaardige participatie van deze vrouwen aan het onderwijs en op de arbeidsmarkt? En zijn er ook specifieke opportuiniteten? Welke rol spelen genderrelaties hierin? Gezien de enorme hoeveelheid kwantitatieve informatie waarover ze reeds beschikken in het kader van het SONAR-onderzoek, was het voor de auteurs niet de bedoeling om op basis van de interviews tot theoretische saturatie te komen. De generaliseerbaarheid van de bevindingen uit de interviews was ook niet de opzet. Het doel van het boek was om de voorgaande kwantitatieve bevindingen wat meer te duiden door middel van een beknopte literatuurstudie en de getuigenissen van zes Turkse en Marokkaanse vrouwen. De literatuur kaderde dus de levensverhalen van de zes vrouwen en hun verhalen maakten op hun beurt de literatuurstudie minder droog om te lezen. Het is deze combinatie die van dit boek een aangenaam en boeiend werk maakt om te lezen.

De zes vrouwen werden geselecteerd uit de Turkse en Marokkaanse vrouwelijke respondenten die zowel op 23-, 26- en 29-jarige leeftijd aan de SONAR-bevraging deelnamen. Slechts 19 vrouwen voldeden aan deze criteria. Van deze groep slaagden de onderzoekers erin om er zes te interviewen: vier Marokkaanse en twee Turkse vrouwen. Het kleine aantal respondenten in dit kwalitatieve vervolgonderzoek was dus eerder ingegeven uit noodzaak dan uit een bewuste inhoudelijke keuze. Men kan zich wel de vraag stellen waarom er geen bijkomende sampling is gebeurd uit de oorspronkelijke groep respondenten (deze die enkel op 23-jarige leeftijd aan het SONAR-onderzoek deelnamen) of uit het bevolkingsregister? De enige reden waarom de selectie beperkt werd tot de personen die op de drie tijdstippen aan het onderzoek deelnamen, is dat er van deze personen reeds heel wat kwantitatieve informatie over de school- en arbeidsloopbaan voorhanden was. Deze informatie kon echter ook via de kwalitatieve interviews verkregen worden. Mijns inziens is er hier een kans gemist.

Het resultaat is – zoals de auteurs ook zelf stellen – dat de zes geïnterviewde vrouwen bezwaarlijk als ‘representatief’ voor de Turkse en Marokkaanse gemeenschap beschouwd kunnen worden. Drie geïnterviewde Marokkaanse vrouwen zijn hooggeschoold (waarvan één via sociale promotie) en waren op 29-jarige leeftijd nog steeds ongehuwd. Eén van deze vrouwen heeft een Belgische moeder en groeide zonder haar Marokkaanse vader op in een ‘volledige autochtone context’. De vierde Marokkaanse vrouw verliet vroegtijdig het secundair onderwijs en is gehuwd. Alle vier de vrouwen werkten op 29-jarige leeftijd. De twee geïnterviewde

tervieuwde Turkse vrouwen hebben enkel een diploma van het BSO of TSO, zijn beiden gehuwd met een Turkse huwelijksmigrant, en werkten niet op 29-jarige leeftijd (hoewel ze wel gedurende een korte periode gewerkt hebben).

De zes vrouwen werden bevroegd over hun levensloop. Om deze biografische interviews min of meer vergelijkbaar te maken, werden ze gestructureerd aan de hand van een topiclijst en een tijdsbalk. De focus van de interviews lag voornamelijk op het achterhalen van de precieze overwegingen die een rol speelden bij de verschillende keuzemomenten van de vrouwen en de rationale achter de verschillende stappen. Uit het methodologische deel komen we helaas weinig te weten over de interviewers zelf. Werden alle vrouwen door dezelfde persoon geïnterviewd of niet? Was die interviewer de mannelijke auteur of één van de vrouwelijke auteurs (niet onbelangrijk voor interviewereffecten)? Werden de laaggeschoolde respondenten in hun getuigenissen beïnvloed door de hoge scholingsgraad van de interviewers zelf? Door dit gebrek aan informatie kan de lezer moeilijk de kwaliteit van het interviewproces inschatten.

Uit de voorgaande kwantitatieve analyses bleek dat Turkse en Marokkaanse meisjes sterk oververtegenwoordigd zijn in het beroepsonderwijs, door zowel vroege als latere keuzes tijdens de schoolloopbaan. Ze hebben ook een lagere kans op het behalen van een secundair diploma en beperkte kansen op het volgen en (succesvol) afronden van hoger onderwijs. De kwalitatieve interviews verschaften een aantal mogelijke verklaringen voor deze bevindingen.

Een eerste struikelblok vormt reeds de keuze van de school en de studierichting. Door hun beperkte kennis van het Vlaamse onderwijssysteem baseren de ouders zich bij de keuze van de school meestal op praktische criteria, zoals de afstand van de school tot de woonplaats. Dit 'lokalisme' beperkt ook de keuze van de onderwijsvorm. Hoewel de literatuur suggereert dat de etnische samenstelling van de school ook een factor is bij de keuze van de school, komt dit niet naar voren uit de interviews. Dit is niettemin een thema dat meer (kwalitatief) onderzoek vereist.

De keuze van de studierichting wordt doorgaans door de Turkse en Marokkaanse leerlingen zelf gemaakt. Uit de literatuur blijkt dat Turkse en Marokkaanse meisjes (net zoals de Belgische meisjes trouwens) oververtegenwoordigd zijn in vrouwelijke studierichtingen zoals personenzorg, lichaamsverzorging, handel en kantoor. Als verklaring hiervoor wijzen de geïnterviewde vrouwen voornamelijk op de praktische voordelen van de gekozen studierichting: bij problemen kan men bij de moeder terecht en later komen de aangeleerde vaardigheden ook van pas. Deze voorkeur voor praktische studierichtingen leidt de meisjes af van het ASO waarin vooral het abstracte denken hoog aangeschreven staat. Daarnaast is 'iemand anders' kennen die de studierichting reeds volgt ook een overweging bij het maken van de studiekeuze.

Op basis van deze bevindingen pleiten de auteurs voor een goede of betere begeleiding bij de (her)oriëntering voor etnische minderheden, en bij uitbreiding voor alle leerlingen uit achtergestelde milieus. Vermits een aantal ouders geen of moeilijk richting (kan) geven bij de planning van de onderwijsloopbaan, is een duidelijke studieoriëntatie door de CLB's uiterst belangrijk.

Uit de interviews blijkt verder de zeer specifieke invulling die aan 'afstuderen' gegeven wordt. 'Afstuderen' betekent hier niet hogere studies maar wel middelbaar onderwijs afronden. Dat is met andere woorden al een mooie verwezenlijking en een eerste doel. Deze minder hoge onderwijsaspiraties zijn een product van een laag- tot middengeschoolde omgeving, waarin verder studeren eerder als een afwijking dan als norm beschouwd wordt. Het praktische nut ervan wordt ook niet altijd ingezien. Op basis van de literatuur verwijzen de auteurs in dit verband naar het concept van 'relationele autonomie'. Bij Turkse en Marokkaanse vrouwen worden levensloopbeslissingen veel meer genomen tegen de achtergrond van de opvattingen van de (directe) omgeving.

Natuurlijk speelt de achterstand die veel Turkse en Marokkaanse meisjes reeds in het secundair onderwijs opliepen ook een belangrijke rol bij de beslissing om al dan niet verder te studeren. De auteurs pleiten daarom voor de invoering van een voorbereidend jaar voor de aanvang van het hoger onderwijs. Daarnaast breken ze ook een lans voor meer ervaringsgericht onderwijs. Uit de literatuur blijkt dat de culturele afstand en de elitaire aspecten van het universiteitswezen het socio-economisch gedepriveerde etnische minderheden moeilijker maken om aansluiting te vinden bij het academische milieu. Een van de Marokkaanse vrouwen vertelt bijvoorbeeld dat ze na een onsuccesvolle start aan de universiteit wel haar draai vond in een opleiding van het tweedekansonderwijs. Niet alleen omdat het niveau meer aangepast leek, maar ook omdat de vorm en de stijl van lesgeven beter aansloten bij haar verwachtingen en haar leefwereld.

Wat de arbeidsmarktervaringen van Turkse en Marokkaanse vrouwen betreft, bleek uit het voorgaande kwantitatieve studiemateriaal dat, zelfs wanneer ze hetzelfde onderwijsniveau behalen als Belgische vrouwen, het gemiddeld langer duurt alvorens ze in een eerste baan starten en, wanneer ze een baan hebben, de job minder uitdagend is, een lager beroepsprestige heeft, en vaker slechte werkomstandigheden kent. De auteurs gebruiken opnieuw de interviews om dit cijfermateriaal te duiden.

Bij de initiële zoektocht naar werk ondervinden de geïnterviewden een aantal moeilijkheden waarmee veel laaggeschoolde schoolverlaters kampen (zowel allochtonen als autochtonen). Ze wijzen op het gebrek aan werkervaring, de lage scholing of verkeerde scholing, en het enkel krijgen van jobs waarop anderen neerkijken (zoals poetsvrouw) en/of jobs in preciaire omstandigheden. Deze 'algemene' moeilijkheden worden echter aangevuld met een specifieke hindernis

gerelateerd aan de religie van de vrouwen. Een van de Turkse geïnterviewde vrouwen verwijst expliciet naar de negatieve houding van potentiële werkgevers tegenover haar hoofddoek. Ook op de werkplek worden ze verder negatief benaderd omwille van hun religie. Er is voornamelijk veel onbegrip ten opzichte van het dragen van een hoofddoek en het volgen van de ramadan.

De hoogopgeleide geïnterviewden daarentegen maken een erg vlotte overgang van school naar werk. Deze vrouwen nuanceren tijdens de interviews ook het probleem van discriminatie. Zelf hebben ze er geen hinder van ondervonden. Ze verwijzen niettemin meteen naar hun broers en naar het feit dat het voor allochtone mannen veel moeilijker is om vooroordelen te overwinnen. Uit het literatuuroverzicht blijkt inderdaad dat Marokkaanse mannen vaker geconfronteerd worden met feitelijke discriminatie dan Marokkaanse vrouwen.

Omdat de gezinsvorming een belangrijke invloed heeft op de loopbaan van vrouwen, wordt er in de interviews expliciet naar gepolst. Uit het literatuuroverzicht blijkt reeds de traditioneel vroege huwelijksleeftijd bij (voornamelijk laaggeschoolde) Turkse en Marokkaanse vrouwen en de norm om vroeg na het huwelijk kinderen te krijgen. Een populaire redenering is dan dat deze sterke moederschapsideologie en de traditionele genderideologie de terugtrekking van de Turkse en Marokkaanse vrouwen uit de arbeidsmarkt veroorzaakt. Interessant is echter dat er ook een alternatieve en minder gehoorde hypothese uit de interviews naar voren komt: de slechte en weinig gewaardeerde arbeidsmarktpositie van de vrouwen doet hen kiezen voor de meer gewaardeerde rol van niet-werkende moeder en reproduceert zo de sterke moederschapsideologie. Economen spreken reeds sinds Becker over de 'economische rationaliteit' van dit beslissingsproces voor laaggeschoolde vrouwen. Deze wordt hier dus aangevuld met een meer sociaalpsychologische verklaring.

Het verhaal van de Turkse Emine illustreert dit proces. Ze ervoer tijdens haar sollicitaties discriminatie omwille van haar hoofddoek en gaf uiteindelijk de initiële zoektocht naar werk op. Nadien is ze vrij vlug onder druk van haar familie op vroege leeftijd getrouwd met een man uit Turkije. Het eerste kind volgde ook al snel. Na dit eerste kind wou Emine zich terug focussen op haar arbeidsrol. Door de slechte omstandigheden van haar job (onregelmatig interimwerk) valt ze echter al snel terug op de zorgrol van moeder. "Ik dacht bij mezelf 'ja maar, hoe lang gaat dat nu nog duren?' En dan is het tweede [kind] waarschijnlijk gekomen...".

Tijdens de interviews werd er ook dieper ingegaan op de combinatie van arbeid en gezin. Door hun sterke moederschapsideologie willen de meeste geïnterviewde vrouwen zelf instaan voor de opvoeding van hun kinderen. Dat maakt hun participatie aan de arbeidsmarkt natuurlijk minder evident. Opmerkelijk is dat er bij deze vrouwen ook een groot wantrouwen bestaat ten opzichte van de formele kinderopvang. Daarnaast zijn er ook praktische belemmeringen. De wachtlijsten

in het huidige systeem van kinderopvang gaan uit van een normatief levenslooppatroon waarbij vrouwen eerst werken voor ze een gezin starten. Het hebben van werk en het regelmatig komen naar de kinderopvang zijn er bovendien de voorwaarden. Laaggeschoolde Turkse en Marokkaanse vrouwen volgen echter vaak een ander patroon: ze krijgen eerst kinderen en zoeken dan (terug) een job. Wanneer deze vrouwen dan werk vinden, hebben ze onmiddellijk opvang nodig. Het feit dat ze vaker in onstabiele jobs terechtkomen, bemoeilijkt het vinden van kinderopvang nog meer.

Het boek *Gekleurd door het leven* kan de moeilijke trajecten van Turkse en Marokkaanse vrouwen op de school en de arbeidsmarkt niet verklaren. Dat was echter ook niet de bedoeling van de auteurs. Het boek biedt aan de hand van zes kwalitatieve interviews en een beknopte literatuurstudie een aantal mogelijke verklaringsspistes voor de in voorgaande statistische analyses gevonden patronen. Deze *mixed-method*-benadering verdient een pluim. De beleidsaanbevelingen maken het boek bovendien ook voor niet-academici leerrijk. Zoals ieder stimulerend boek biedt het inzichten, maar roept het ook nieuwe vragen bij de lezer op. Wat is de invloed van de etnische en sociaaleconomische schoolcompositie op de keuze van een school en een studierichting? Verschillen Turkse en Marokkaanse vrouwen in hun visie op het moederschap, huwen en de combinatie van arbeid en gezin? Welke hulp biedt het sociale netwerk van deze vrouwen bij het zoeken naar werk? Het boek smaakt met andere woorden naar meer.

Pieter-Paul Verhaeghe

UGent, Vakgroep Sociologie, Hedera

Kenis, Leo, Billiet, Jaak & Pasture, Patrick (eds.) (2010), **The Transformation of the Christian Churches in Western Europe 1945/2000. La transformation des églises chrétiennes en Europe occidentale** [KADOC Studies on Religion, Culture and Society 6]. Leuven: Leuven University Press, 352 p.

Boeken samenstellen: het kan tegenwoordig snel, maar het kan ook lang duren. Dit laatste is de Frans- en Engelstalige bundel uit 2010 die we hier bespreken overkomen. Het verzamelt, acht jaar na datum, de papers van een conferentie die in 2002 te Leuven heeft plaatsgevonden. Toch is het boek niet storend geda-teerd. Er is duidelijk inspanning gedaan om de bijdragen bij de tijd te houden – al is dat niet overal even goed gelukt en is het feit dat Ratzinger in 2005 paus Benedictus XVI is geworden onvoldoende verdisconteerd. Gelukkig bevat de overigens interessante bibliografie ook nog verschillende werken van na 2002.

Het boek behandelt de transformatie van het religieuze landschap in West-Europa tussen 1945 en 2000. Hoewel de titel aangeeft dat het over *the Christian*

Churches in het algemeen zal gaan, focust het boek voornamelijk op de lotgevalen van de katholieke kerk in het Europa van na de Tweede Wereldoorlog. De meeste auteurs zijn ook van katholieken huize en dat schemert op verschillende plaatsen in het boek door. Niet alleen blijkt dat men welwillend staat ten aanzien van de rooms-katholieke kerk, vaak laten de auteurs zich ook (in mijn ogen) al te optimistisch uit ten aanzien van het voortbestaan en de plaats van religie in onze seculiere samenlevingen. Het zogenaamde nieuw religieus bewustzijn en de nood aan religie die onze samenlevingen zouden kenmerken, worden al te vaak als impliciete vooronderstelling gehanteerd.

Ook de aandacht die gaat naar het tweede Vaticaans concilie (1962-65) verraadt de katholieke insteek. Zo is het hele derde deel gewijd aan de impact, receptie en doorwerking van het concilie – al is daarbij ook een hoofdstuk dat deze impact opmeet voor het protestantisme. De bijdragen in dit deel zijn voorzichtig kritisch, maar zware kerkkritiek zoals we die kunnen vinden bij de ‘katholieke’ theoloog Hans Küng (die het beleid van paus Johannes Paulus II een verraad aan het concilie noemt en pleit voor een Vaticanum III¹) is er niet bij. Küng wordt zelfs nauwelijks genoemd.

Het boek opent met een zeer interessante inleiding (door Patrick Pasture en Leo Kenis, beiden KULeuven) die een overzicht geeft van de verschillende interne en externe veranderingen waardoor het christelijk geloof anno 1945 vandaag zichzelf niet meer zou herkennen. De maatschappelijke en levensbeschouwelijke context is inderdaad drastisch veranderd doorheen de tweede helft van de twintigste eeuw. Het christelijk geloof heeft een totaal andere plaats gekregen zowel in het publieke als in het persoonlijke leven. Zestig jaar geleden was de samenleving nog doordrongen van God en zijn gebod. De kerk en haar religieuzen waren zichtbaar en invloedrijk aanwezig in allerlei maatschappelijk geledingen. Daar blijft nu nauwelijks iets van over. Kerken, kloosters en abdijen lopen letterlijk leeg, het aantal priesters slinkt en er zijn nagenoeg geen roepingen meer. De leegloop van de kerk blijft zich onverbiddeijk doorzetten en bovendien moeten we vaststellen dat heel wat jongeren zowel van de kerk als van het christendom vervreemd zijn.

Iedereen weet dat West-Europa, sociologisch gezien, drastisch gesecculariseerd is. Dit proces is min of meer gelijktijdig verlopen met tal van andere ontwikkelingen: ontzuiling, detraditionalisering, individualisering, mediatisering, toegenomen migratie en meer diversiteit, invloed van oosters denken (New Age). Doorheen de tijd werd steeds duidelijker dat de kerk zich niet heeft kunnen aanpassen aan de ‘moderne’ leefwereld van jongeren die door popcultuur, nieuwe media en allerlei entertainment is gekenmerkt. Los van de vraag of deze aanpassing wenselijk is/was, is het resultaat nu wel dat de kerk veel meer aan de rand van de samenleving staat, na een lange periode waarin ze gewoon was om de samenleving, maar ook het persoonlijke leven van mensen, in detail en diepgaand te

sturen. Daarenboven is er binnenkerkelijk, en dit ondanks het tweede Vaticaans concilie, een steeds grotere kloof ontstaan tussen Rome en het Volk Gods.

Het boek geeft een genuanceerd beeld van hoe dit proces van secularisering is verlopen. Het eerste deel bevat voornamelijk historische en sociologische analyses waarin aandacht wordt besteed aan ver- en ontzuiling, het lot van 'links katholicisme', het verval van de katholieke religiositeit en de opgang van het syncretisme. Het eerste deel eindigt met een hoofdstuk van Jon Butler (Yale University) over de totaal andere situatie die de Verenigde Staten kennen op vlak van levensbeschouwing en secularisatie.

Het tweede deel behandelt per hoofdstuk een bepaald onderwerp waarmee de naoorlogse kerk zich heeft ingelaten: sociale ethiek, de plaats van de vrouw in de kerk, oecumenisme en interreligieuze dialoog. Het deel eindigt met een hoofdstuk van onder meer *les éminences grises* van de Leuvense godsdienstsociologie Karel Dobbelaere en Jaak Billiet over het verband tussen kerkbetrokkenheid enerzijds en houdingen ten aanzien van immigranten anderzijds.

Het boek is een interessant overzichtswerk en het brengt verschillende elementen van het West-Europese seculariseringsproces na 1945 in beeld. Het toont hiermee mooi aan dat de crisis van de kerk geen oppervlakkig en/of recent fenomeen is. In een periode als de onze, die gekenmerkt wordt door tal van kerkschandalen en controversiële uitspraken van bijvoorbeeld de Belgische aartsbisschop Léonard, bestaat immers het gevaar dat men de crisis van de kerk daartoe herleidt. Dit zou een totaal verkeerde analyse zijn: de crisis door secularisering is immers ouder en veel diepgaander. Ze bedreigt bovendien het voortbestaan zelf van de kerk in West-Europa. Er is immers niet alleen het probleem van vergrijzing inzake kerkbezoek, er dreigt heel binnenkort door vergrijzing en uitsterven een absoluut personeelstekort. De parochiestructuur is op vele plaatsen al geamendeerd, de priesterseminaries zijn gehegroepeerd en priesters worden (onder meer uit Afrika) geïmporteerd, maar de vraag hoe de kerken verder moeten, als kerkzonder-priesters, is hiermee niet opgelost. Dit zal in de toekomst nog heel wat creatieve reflectie vergen.

De voorliggende bundel is voornamelijk descriptief (godsdienstsociologisch) en zegt erg weinig over hoe het op het terrein nu verder moet. Voor wie achterblijft, de terreinkatholieken zoals Frans Verleyen ze noemt, biedt het boek geen houvast of richtlijnen. Moet men zich neerleggen bij een 'verzwegen schisma' waarbij men *de facto* steeds meer het geloof beleeft alsof er geen paus is² of moet men rebelleren en de kerk bij de tijd brengen? Is het zinvol voor een radicale minderheidskerk te kiezen of moeten gelovigen terug de missionaire toer op? Wat is de toekomst van die groepjes christengelovigen die op eigen houtje christelijke gemeenschappen uitbouwen waarin liturgisch geëxperimenteerd kan worden?

De bundel toont mooi dat secularisering een proces is dat zich al langer dan vandaag aan het doorzetten is. Er worden tal van oorzaken genoemd en analyses gemaakt, maar een facet blijft onderbelicht. De secularisering zoals we die nu kennen is verbonden met de vaststelling dat, hier in het Westen, de maatschappelijke en filosofische mogelijkhedenvoorwaarden voor godsgeloof, religieuze praktijk en openheid voor transcendentie er minder zijn *dan ooit tevoren* in de geschiedenis. Het is in deze betekenis dat de Canadese filosoof Charles Taylor ons tijdvak duidt als *the secular age*. Taylor wijst op een grote ommekeer: terwijl het vroeger quasi onmogelijk was om niet te geloven, is geloven nu slechts een weinig evidente mogelijkheid.³ We leven immers in een *immanent frame*, een context waarin het geloof en de gevoeligheid voor transcendentie niet meer vanzelfsprekend zijn, maar voortdurend worden uitgedaagd en kritisch bevraagd. In de seculiere context die doordrongen is van een bepaald soort rationaliteit en immanentie is het allerminst evident om een religieuze levenshouding te ontwikkelen en uit te diepen.

Wie in die lijn verder denkt, moet concluderen dat de toekomst van het christelijk geloof in West-Europa heel erg onder druk komt te staan. Meer dan de auteurs lijken te willen aangeven is een tijdperk definitief voorbij. Voor de kerk zoals ze in West-Europa heeft bestaan, is er geen toekomst meer. De volgende decennia zal daar zo goed als niets van overblijven.

Patrick Loobuyck

UA, Centrum Pieter Gillis en Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap, UGent

NOTEN

1. H. Küng (2003), *De katholieke kerk, een geschiedenis*, Amsterdam, De Bezige Bij, p. 227 e.v.
2. Frans Verleyen, *Want buiten is het koud. Katholieken en hun verzwegen schisma*, Groot-Bijgaarden, Globe, 1995, p. 16 e.v.
3. Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge (MA), The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 3, 11-13.

Verlet, Dries & Callens, Marc (red.) (2010), **De kwaliteit van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven**. SVR – Studie 2010/3.

Mozaïek van een onderzoek

Onder de redactie van Dries Verlet en Marc Callens, onderzoekers aan de Studiedienst van de Vlaamse regering, verscheen een studie met de titel *De kwaliteit*

van het leven, een mozaïek van het dagelijks leven. De mozaïekmetafoor is hier erg toepasselijk. Kwaliteit van het leven kent vele facetten en onvermijdelijk ook vele mogelijke benaderingen. Maar een sociaalwetenschappelijke theorie over levenskwaliteit hoef je niet te zoeken omdat die er eenvoudigweg niet is. Wel heeft de reflectie over de kwaliteit van het leven in functie van sociaalwetenschappelijk onderzoek de laatste decennia van vorige eeuw geleid tot een gevarieerd conceptueel raamwerk en dit raamwerk wordt ook het uitgangspunt van deze studie als aanloop voor empirisch onderzoek.

Levenskwaliteit is een complex en contextueel begrip. Het komt er dan ook op aan de vele facetten of dimensies van het begrip empirisch grijpbaar te maken.

Deze grondige studie van de kwaliteit van het leven wordt door de auteurs onder meer gerechtvaardigd door de toegenomen belangstelling van het beleid. Een belangstelling die ongetwijfeld ook valt toe te schrijven aan de invloed van maatschappelijke veranderingen die maken dat de notie 'voortgang' niet meer uitsluitend wordt geassocieerd met economische welvaart. 'Welzijn' en 'de kwaliteit van het leven' zijn verwante begrippen. Opvallend bleef tot in de jaren 70 het aantal wetenschappelijke studies rond kwaliteit van het leven beperkt. Maar vanaf dan kenden de publicaties hierover een exponentiële groei binnen een breed spectrum van wetenschappelijke disciplines: van biologie over medische wetenschappen tot psychologie en sociologie. Vandaar ook het contextgebonden karakter van het begrip zowel qua definities, als qua schaal en qua focus op specifieke populaties waarop definities worden toegepast.

Het multidimensionale aspect van het begrip 'kwaliteit van het leven' wordt in de studie tot op het bot uitgeklaard. Daarbij kunnen de auteurs steunen op de ondertussen vrij omvangrijk geworden wetenschappelijke literatuur en op bestaand internationaal onderzoek.

Omdat een algemeen theoretisch kader ontbreekt, steunen definities vaak op de wijze waarop het gemeten wordt en op beschikbare data. Al lijken twee basisdimensies – een objectieve en een subjectieve – vanzelfsprekend, toch lag historisch de onderzoeksfocus quasi uitsluitend op de objectieve dimensie, vooral gemeten door economische indicatoren (als bbp en inkomen per capita) of objectieve sociale indicatoren (kindersterfte, zelfmoordcijfers en dergelijke). De betekenisverschuiving van 'welvaart' (dominant in de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw) naar 'welzijn' ging ook gepaard met meer aandacht voor de beleving van levenskwaliteit. Omdat in de SVR-studie de nadruk sterk komt te liggen op deze belevingsdimensie wordt deze ook de kern van diverse analyses onder meer aan de hand van gegevens van de 2008 editie van de SVR-survey 'culturele verschuivingen in Vlaanderen' en van de Eurobarometer.

Niet iedereen maar toch velen tevreden

Het eerste empirisch hoofdstuk focust op 'Algemene levenstevredenheid' als proxy van het ruimer concept 'subjectief welzijn'. Het concept 'Algemene levenstevredenheid' wordt eenvoudig geoperationaliseerd met de vraag 'Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met het leven over het algemeen?' Het resultaat bevestigt wat ook al uit voorgaande peilingen bleek. De algemene levenstevredenheid scoort opvallend hoog. Op een schaal van 0 tot 10 verdeelt de steekproefpopulatie zich volgens een links scheve verdeling met lage frequenties op de lage scores en hoge frequenties (score 8 als top) op de hoge scores. Ook de tevredenheid over de levensdomeinen, gemeten aan de hand van 11 items, levert hoge tevredenheidsscores. Tevredenheid met de woning (> 90% tevreden tot heel tevreden) en met sociale contacten (> 90%) haalt topscores. Tevredenheid met het inkomen (73%) en met 'de tijd om te doen wat moet gedaan worden' (89%) is relatief lager.

Hoe dan ook – en dit bevestigt resultaten uit eerder onderzoek op dergelijk materiaal – de items op de aangereikte schaal discrimineren weinig. Toch blijkt uit multivariate analyse de appreciatie van het inkomen een belangrijke verklarende waarde te hebben, naast sociale contacten en de appreciatie van de eigen gezondheid.

Het tweede hoofdstuk in de studie focust eveneens op de algemene tevredenheid, maar dan vanuit een temporele en internationaal vergelijkende analyse aan de hand van gegevens van de Eurobarometer. In latere hoofdstukken wordt nader ingezoomd op specifieke beleidsrelevante levensdomeinen: buurttevredenheid, gezondheidsbeleving, tijdsverdeling, beroepsarbeid en inkomen.

De hele studie verdient alle appreciatie voor de grondige benadering zowel conceptueel als qua operationalisering en analyse. Telkens worden markante resultaten beknopt herhaald in een afsluitende uitleiding.

Degelijk wetenschappelijk werk is duidelijk niet noodzakelijk alleen gereserveerd voor een academische biotoop. Met de SVR beschikt Vlaanderen over een instelling die wat betreft beleidsondersteunend onderzoek vergelijkbaar is met Nederlandse instellingen zoals het Sociaal Cultureel Planbureau en het Planbureau voor de leefomgeving. Door teamwerk is hier een coherent opgebouwde publicatie tot stand gekomen.

Toch enkele kanttekeningen

Na lectuur van het geheel komt de algemene aanhef wat overdadig over. De uitvoerige inventarisatie van conceptuele en operationele kwesties leest af en toe

als veel van hetzelfde. Het spreekwoordelijk gezegde over het bos en de bomen is hier soms toepasselijk (hier en daar worden herhalingen onvermijdelijk), zeker wanneer niet alleen een wetenschappelijk doelpubliek wordt aangesproken. Overzichtelijkheid kan ook een criterium zijn voor overtuigen.

Fundamenteler is de vraag naar de link tussen het conceptuele gedeelte en het empirische luik. Het laatste volgt niet meteen uit het eerste. In zekere zin is dit ook begrijpelijk vermits de beschikbare data – verzameld door opeenvolgende surveys – al bestonden *voor* de uitwerking van het conceptuele raamwerk in deze studie. Met betrekking tot de empirische uitwerking speelt ook hier de vooral door data gestuurde eigenschap mee die aan vele onderzoeken naar levenskwaliteit wordt toegeschreven. Enkele indiceringen en operationaliseringën in dit onderzoek gaan al een tijdje mee met de surveys. Voor een deel is dit ook wenselijk, omdat deze – overigens uitstekende – surveys ook een monitoringinstrument zijn en verbeteringen aan indiceringen niet altijd vanzelfsprekend zijn met het oog op vergelijkbaarheid, temporeel of cross-cultureel. Niettemin hebben gangbare kritieken op operationaliseringën van het concept levenskwaliteit al gewezen op wenselijke verfijning, onder meer wat betreft gebruikelijke – vrij triviale – tevredenheidsindicatoren.

De hoge tevredenheid, ongeacht achtergrondvariabelen als geslacht, inkomen, wooncondities enzovoort, blijft toch een merkwaardige vaststelling. In welke mate hangt dit samen met de kwaliteit van indicering? Speelt ook hier niet het effect van sociaal verwachte antwoorden? Het is haast een ‘sociale wetmatigheid’ (bewust wordt hier even kort door de bocht gegaan) dat de meeste mensen hooguit vijf minuten slecht nieuws kunnen aanhoren en wellicht geldt dit ook voor de zelfreflectie bij de keuze van antwoordmogelijkheden op een eenvoudige vraag naar tevredenheid. Ontevredenen of wie een antwoord schuldig blijft zijn de anti-helden in dit verhaal.

Na de lectuur van een dergelijke grondige benadering is een onvermijdelijke vraag: what next? De inventarisatie van bestaande onderzoeksliteratuur bevat zeker nog stof voor reflectie over de mogelijke verfijning van indicering en van meetprocedures. Aanvullend kwalitatief onderzoek zou hier een rol kunnen spelen in functie van verbetering van gestandaardiseerde instrumenten.

Hendrik Van Geel

Artesis Hogeschool, Departement Ontwerpwetenschappen,
Stedenbouw en Ruimtelijke Planning